

Ірина Фаріон

МОВА ЯК ДУХОВНО–НАЦІОНАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

Відправним планом до цих роздумів можуть служити такі визначення: 1. “Рушієм національного є дух, а екзистенцією духу є мова” (Вільгельм Гумбольдт). 2. “Мова, позбувшись ідеального, перестає бути творцем матеріального” (Ніна Велехова). 3. “Мова... накидає нам світогляд” (Оксана Забужко). 4. “Мова – це кров, що оббігає тіло нації. Виточи кров – умре нація” (Юліян Дзерович). Узагальнити їх можна тезою, що могла би правити за епіграф: “Мова – найважливіший національний ідентифікатор, завдяки якому кожна нація вирізняється з-поміж інших, усвідомлючи себе самодостатнім та самочинним суб’єктом історії” (Ольга Федик). Отже,

1. Мова – дім нашого буття.

Не існує неомовленого буття – про це свідчить Євангелія від Йоана: “Споконвіку було Слово, і з Богом було Слово, і Слово було – Бог. З Богом було воно споконвіку. Ним постало все, і ніщо, що постало, не постало без нього”. А відтак: “... І Слово стало тілом, і оселилося між нами...” – акт найменування світу рівнозначний актові світобудови.

Нема грандіознішої метафори над Біблію. Через те кожен інтерпретує біблійні словообрази відповідно до набутого рівня цивілізаційного й індивідуального поступу та світовідчуття. Засаднича Йоанова теза містить полярний синтез словознака: дух і матерія як вічне змагання двох первнів у первинності–вторинності, у началі–похідності, у змісті–формі, зрештою – у бутті–небутті. Ця теза сповна розкриває духовну природу мови, надаючи їй трансцендентного (потойбічно-божественного) змісту.

За Гельдерліном, слово стало і найнебезпечнішим із благ. Бо воно посвідчує, хто ми є насправді. Воно є нашим домом, у якому ми, живучи, збуваємось. Воно є і нашим творцем, бо ж “ним постало все”. І це все, попри свою універсальність, найцінніше своєю окремішністю, як найціннішою є людська індивідуальність, виявлена на тлі загалу. Так і мова не могла бути збережена єдиною для всіх, як і рід людський не міг лишитися одним табуном [1]. Отож різні мови – як різні люди, запорука існування яких – відмінні й подібні до себе, а відтак “кожна нація – це свого

роду індивідуальність, головними ознаками якої є особливості психічного складу і типів мислення...” [2].

1.1. Мова – категорія духовна.

Із біблійної тези очевидно, що слово, а отже, мова – *категорія духовна*, або інакше, за визначним дослідником психологізму у мовознавстві Г. Штайнталем, мова – це логіка духу народу. А дух, образно кажучи, це все те, що становить силу і гідність народу і переходить у спадок від одного покоління до іншого. Відтак розмаїтість мов та народів зумовлена різним проявом духовної сили, і, водночас, мова є тією субстанцією, що стимулює загальнолюдську духовну силу до постійної діяльності. Логічним у цьому контексті є висновок В. Гумбольдта: важко уявити собі, щоб тотожність чогось була більшою, ніж між мовою народу та його духом, і народи мають через те різні мови, що їм властиві засадничі духовні відмінності [3]. Мова позначає не самі предмети, а поняття, які дух незалежно від них утворює у процесі мовотворчості. І саме в цьому утворенні понять, яке слід розглядати як глибоко внутрішній процес, що випереджає артикуляцію, і полягає духовна зумовленість і окремішність нації.

На думку Г. Штайнталя, а відтак і О. Потебні, індивідуалізованість духу народу ніде не виражена так яскраво, як у своєрідній формі мови. Власне мова є істинним ядром духу народу [4]. Спільні дії індивідуума і його народу загалом базовані на мові, якою і з допомогою якої народ думає. Історія мови й історичний розвиток духу народу – навзаєм проникні категорії буття, що стисло до пружини виражено у тезі: “Доля мови формує долю народу” [5]. Повертаючи цю тезу в річище теперішніх суспільних обставин, позначених втратою національно-мовних пріоритетів, варто пригадати класиків: перемогу здобуває не сила рук і не досконалість зброї, а сила духу [6], а відтак стає зрозумілим умовивід О. Забужко, що “сучасна духовна криза, яка опанувала українське суспільство, є насамперед кризою українського мовомислення”, а “боротьба за мовну емансипацію є не чим іншим, як боротьбою з тоталітаризмом на щонайінтимнішому з його плацдармів – на терені людського духу” [7]. Оскільки природа вибрала боротьбу як шлях удосконалення мови (цебто самого буття), то або боротися – або пропасти; або демонструвати дух як найважливішу народну окремішність у мовній екзистенції – або асимілюватися з кимось; або розуміти закладену Богом гармонію внутрішнього і зовнішнього (змісту–духу та форми–матерії) – або гіпертрофувати матеріальні потреби коштом єдиного універсального прояву духу – мови.

1.2. Мова – категорія матеріальна.

Важливо тільки порівняно з чим ця висока духовна субстанція – мова – набуває матеріалізованого буття. Найщільнішою матерією мови є звуковий фон, а найпотаємнішою цілиною духу – думка як головний концепт мислення. Мова, за В. Гумбольдтом, – це орган, що утворює думку [3, с. 37]. Мислительська ж діяльність цілком духовна, глибоко внутрішня і тільки через посередництво звука вона матеріалізується і стає доступною до чуттєвого сприйняття. Через цю діяльність мислення і мова

становлять нероздільну єдність: як думка охоплює всю душу, так і звук здатний усією силою збурити людину; як мислення прагне вирватися з тайників внутрішнього світу назовні, так і звук вкрай необхідний розумові для сприйняття предметів. За звуком же криється множина змістів, відомих тільки конкретній мові. Отож звукова генеза слова вкрай національна, власне така, що сягає мовних тайників – проблеми, які, зокрема, Ф. де Сосюр розв'язує через концепцію довільності знака як найкращої основи для дослідження. Учений вважає, що вся система мови ґрунтується на ірраціональному принципі довільності знака, який у разі необмеженого використання міг би призвести до непередбачених ускладнень. Однак розуму вдається запровадити принципи впорядкованості й регулярності до деякої частини всієї маси знаків, і саме в цьому виявляється важливість відносно вмотивованого й поясненого в мові [8]. Суть мови як знакової системи якраз і полягає в тому, що знаки ці є національними кодами, а не просто співвідношеннями означуваного й означення – а складність цього у мовній похідності від духу.

Мова складається зі слів – матеріалізованих понять. Якщо поняття за своєю природою універсальні, то власне слова роблять їх національними. А словами є звуки нашого мовлення як неповторні знаки для мислення і для вираження наших думок і відчуттів. Всяке ж відчуття, зрозуміло, передбачає фізичні зміни у нервовій системі. Отож мова є матеріально-ідеальним явищем, у якому мислення ідеальне й універсальне, а мова – його національне втілення; образно кажучи, вона той ключ, котрим можна відчинити “чорну скриньку” (Н. Хомський) національного характеру.

Найточніше єдність ідеального й матеріального в мові означимо словами П. Мовчана: “Мова... – річ не матеріальна, але постійно матеріалізована. Мова – це живе функціонування народного духу, а не одних мертвих знаків” [9], інакше, мова – це спосіб урівноваження реального і трансцендентного світів – вона їхній сполучник [10].

1.3. Мова – категорія світоглядна.

Вульгарно зматеріалізоване ХХ століття сприймало мову в суто поверховій функції – засобу комунікації. “Мова не є знаряддям, яким людина послуговується, а чимось, що окреслює найвищі можливості самої людської природи..., і доки мова служитиме нам лише як засіб вислову, це нам нічим не допоможе” [11]. Усякий засіб передбачає споживацьке використання, що перебуває поза духовною сферою. Через те не важливо, якою мовою спілкуватися – аби лиш було зрозуміло на рівні фізіології звукослова. Так вихолощується сутність і залишається лише зовнішня оболонка, що є тінню народу – мови. Так за матеріалізацією настає деградація. А поза тим залишається світоглядна функція мови, яка гарантує народові його власну позицію у світі, сходження з якої – це самовідречення. На думку В. Гумбольдта, вивчення нової мови рівнозначне набуттю нового погляду на попереднє світосприйняття. Великий учений доходить цього висновку способом елементарної індукції: слово – це не простий відбиток предмета самого по собі, а образ предмета, який цей предмет створив у душі людини. Оскільки до будь-якого об'єктивного сприйняття домішується суб'єктивне, то кожна людина, незалежно від мови, – це носій нового світогляду. А відтак, якщо у мові одного народу задіяно однорідне

суб'єктивне начало, то у кожній мові виявляється закладеним світогляд. І за межі цього світогляду виходиш лише тоді, коли вступаєш у систему іншої мови [3, с. 81]. Розгортаючи цю думку вглиб, американські вчені Е. Селіп та Б. Уорф як автори гіпотези мовної відносності зазначають: “Людина значною мірою залежить від впливу конкретної мови... Цілком помилковою є думка про те, що людина насправді орієнтується, не вдаючися до мови, і що мова є просто випадковим засобом для розв'язання специфічних проблем спілкування і мислення. Факти свідчать про те, що “реальний світ” значною мірою несвідомо будується на мовних нормах даного суспільства” [12]. Це означає, що одні мови спроможні виразити те, на що інші мови не здатні. Найяскравіше це виявлено на лексико-семантичному рівні, а найглибше – на синтаксичному. Світоглядно-національні особливості закладено передусім у лексиці історико-культурного, етнографічного характеру із питомо власним шляхом народу: *бандура, кошовий, свита* (порівн. рос. *балалайка, опричник, сарафан*) чи, наприклад, окремі слова, що виступають як національні символи: *калина, рушник, писанка* (рос. *берёза, масленица, матрешка*) [13].

Іншим аспектом світоглядно-мотиваційної лексики є виявлення її диференційної внутрішньої форми, що сповна відображено в українських та російських словах тематичної групи “*шлюб, родина*”: укр. *шлюб* < *злюбитися* // *брак* < *брати*; *наречена, наречений* < *наректи* // *невеста* < *не відати, жених* < *брати жону*; *весілля* < *веселитися* // *свадьба* < *сватовство* і т.д. [14], що безперечно пов'язано з традиціями створення родини в Україні, де українка мала більше можливостей і прав у виборі нареченого, ніж росіянка. Зрештою, українці тому і творили *подружжя* від *подруги* і *дружби*, а росіяни *супружество* від спільної упряжки.

Ще один аспект – третій. Світоглядна зумовленість лексики сягає неабияких глибин підсвідомої асоціативності з огляду на принцип вторинної номінації, особливо ж у загальнонародних метафорах. Метафора (від гр. перенесення) – це перехід інтуїтивного осяяння у сферу раціональних понять: “*Вечір крапчастий /в деревах моркву гризе*” (М. Воробйов) [15]. Саме метафора, вплітаючись у концептуальну картину світу (що відображає фізичні закони), “прикрашає” її відповідно до національно-культурних традицій і уможливорює через посередництво мови називання невидимого світу так чи інакше. Тобто метафора творить цей світ із летом національної фантазії. Відтак мова через систему своїх індивідуалістичних асоціацій забарвлює концептуальну модель світу в національно-культурні кольори. Так виникає поняття мовної призми, через яку заломлюється індивідуальне бачення універсуму. Так виникає кожне національне “ми” і кожне національне “я”. В українській мові, як спостеріг І. Кононенко, аналогами слова *голова* можуть слугувати *гарбуз, макітра*, а в російській – *капуста, котелок* (хоч згадаймо Шевченкове: “*юрба – капуста головата*”), у значенні *вуха* маємо метафору *вареники*, у російській – *лопухи*. Ще промовистіші асоціативні реакції – порівняння. Укр. *очі: як терен, волошки, вишні, озера, сонце, небо*. Рос.: *как бусы, искры, звезды, небо, шары; как у совы*. Америк.: *like pools – ковбані* (глибокі вибоїни з водою чи болотом), *coins – монети, marble balls – мармурові кулі, ocean – океан*. Росіяни асоціюють лексему *чоловік* з провідною роллю в родині: *глава семьи, отец*

смейства, властитель, повелитель. Серед українців асоціації такого типу відсутні взагалі [16].

Родинні взаємини існують на тлі найменувань флори, фауни чи явищ природи, що вживаються у словесний етноряд, який виконує функцію своєрідного етнічного вакууму, в межах якого розвивається національна психологія, а також функцію збудника асоціацій національних почуттів, приміром: *терен – вишни – черешні – жито – верби – гай – пшениця – дуб – барвіночок – долина – малина – сад – луг – виноград – нивка – материнка – хміль – діброва; каченята – соловейко – воли – гордиця; вода – вечір – небо – зіроньки – холодок – сонечко – туман – ніч – місяць...* [17]. Додаймо до цього і лексико-синтаксичні паралелі з різних мов і матимемо світлини різних мовоенергетик. Ось приклади із творів Марка Вовчка у перекладі І. Тургенєва: *пригорнула до серденька – прижала к сердцу; та й не можу одхилить од себе (про дітей) – оторвать нельзя; не гордуй мною – не брезгуй; багачко гордувала – спесива была*. Як бачимо, незаперечним є відображення вдачі народу у мові. Мова детермінує й охоплює собою світ людини, яка нею послуговується, а слова весь час керують нашим розумінням світу [18].

1.4. Мова – категорія націєтворча.

На думку О. Потебні, “мова – містичне ядро нації, тобто щось об’єктивно дане, що живе у підсвідомих глибинах етнографічної маси, те, що може видобутися на поверхню свідомості й стати керманічем усіх національних змагань у всіх ділянках життя” [19, с. 3]. В іншому разі змагання, що минатимуть мову, приречені, бо збудовані на піску. І саме тоді без усвідомлення національного ідеалу, сконцентрованим виявом якого є мова, “розвій матеріальних відносин перший потопче і роздавить нас, як сліпа машина” [20]. Тому так безглуздо зараз абсолютизувати економічно-соціальний чинник коштом мовно-духовного. О. Забужко зауважує, що нашим державцям не вадило б “спочатку опанувати синтаксис, цю елементарну “гігієну” думання, перш ніж братися реформувати економіку” [21]. За очевидної сукупності різних проблем безперечним є те, що без збереження своєї самобутньої культури нація втрачає своє обличчя (свою ідентичність) і приречена зникнути [22]. Мова ж для цієї культури, за метафоричним висловом С. Лема, – це те саме, що центральна нервова система для людини, а відтак саме за станом мови можна встановити стан культури.

Націоналізм – це передусім усвідомлення своєї відмінності-самобутності у світі, що ґрунтується на мові як вістрі культури, і водночас “*послідовний націоналізм є інтернаціоналізм*” [19, с. 5]. Якщо способом дедукції розгортати цей блискучий вислів О. Потебні до цеглин нашого буття – світолюдини, то егоїзм – це альтруїзм, адже ближнього можна і слід полюбити тільки так, як самого себе. І саме ця любов до свого роду, коли вона спрямована в себе, зміцнює одностайність нації, а коли спрямована *назовні*, проти іншої нації, то посилює чвари і ненависть [1, с. 39]. Отже, дайте достатньо любові собі, своїй країні, своїй нації, дайте так і стільки, щоби Вам не стало сили на ненависть до інших.

За Миколою Міхновським, головна причина нещастя нашої нації – брак націоналізму (розумій любові) серед її широкого загалу [23]. Що

відбувається з родиною, коли зникає любов? Зрозуміло. То чи не очевидно є причина безладу у державі? Найглибшим містичним проявом цієї любові є мова. Натомість кількість носіїв цієї мови–любові, цього “рушія і регулятора національної психології” (О. Федик), меншає (статистика свідчить, що 5 млн. українців зреклися рідної мови), що з огляду на абсолютну детермінованість усіх духовно-матеріальних явищ свідчить про занепадницькі тенденції у нашому суспільстві. Наприклад, соціологи спостерегли, що найвищий відсоток злочинів саме в містах зденационалізованих, де фактично українська мова відсутня, а російська помітно спотворена. Мова реагує на всі соціальні, національні деформації. *Мова мстива: будь-яка наруга над нею призводить до душевної ущербності* [24].

Нація, котра втрачає свою рідну мову і приймає чужу, не має духовної самостійності, а завжди йде “на помочах”, через що не проявляє ініціативи – цієї необхідної умови духовного і матеріального поступу взагалі. Така нація не має душевної бадьорості, натомість вона апатична й млява. Вона не спроможна утвердити свого права на життя поміж інших націй і через те ходом самого життя засуджена на смерть [25]. Отож лише сильна національна воля, що, за І. Франком, є синтезом *бажань, потреб і змагань*, які сягають аж *межі можливого* [26], є критерієм життєздатності нації. Завдяки, власне, цій волі наша мова, що лише за XVIII–XIX ст. пережила 173 укази заборон, винесла на своїх плечах націю. Ю. Шевельов називає це “лінгвістичним чудом”. Мабуть, не таке вже й чудо, а просто зайве демонстрування творчої функції мови, тобто *націєтворчої*, тієї, що є постійним імпульсом-спалахом на щоразу новій межі національної смерті українців. І от після лінгвоциду XVIII–XIX століть лише десятки інтелігентних родин зустріли XX століття українською мовою у Києві, як і колись у першій пол. XIX ст. у Празі після навального поніменчення лише в осібних інтелігентних осередках чули мову чеську [26]. Якщо чехи, запаливши національною ідеєю всю націю, цілком розв’язали мовну проблему, а з нею – і проблему буття, то ми, задекларувавши довгождану державність української мови 1989 року, де-факто маємо нею лише 13% інформаційного простору... і на додаток “просунутий” суржик, інакше креольський, тобто розвинений і збагачений в одному–двох поколіннях [21]. З огляду на це тільки на ґрунті національної мови, яка духовно обрамлює націю і оберігає її від асиміляції та розсіяння в інших духових середовищах, можливий розвиток національної свідомості, пам’яті і національного пізнання.

1. *Йоган Г. Гердер*. Мова й національна індивідуальність // Націоналізм. Антологія. – Київ, 2000, с. 37.

2. *Кессиди Ф.Х.* Народ и нация // Философская и социологическая мысль, 1992, №.6, с. 37.

3. *Гумбольдт В.* О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода // Хрестоматия по истории языкознания XIX–XX веков. – М., 1956, с. 71–72.

4. *Штайнталь Г.* Грамматика, логика и психология // Хрестоматия. – Там само, с. 116.

5. *Возняк Т.* Відродження іврити та української мови // *Тексти та переклади.* – Харків, 1998, с. 249.
6. *Фіхте, Йоган Г.* Що таке народ у вищому розумінні цього слова і що таке любов до Батьківщини // *Націоналізм. Антологія.* – Київ, 2000, с. 54.
7. *Забужко Оксана.* Філософія і культурна притомність нації; Мова і влада // *Хроніки від Фортінбраса.* – К., 1999, с. 135, 102–103.
8. *Сосюр, Фердінан де.* Курс загальної лінгвістики. – К., 1993, с. 168.
9. *Мовчан Павло.* Мова – явище космічне. – К., 1994, с. 116.
10. *Федик Ольга.* Мова як духовний адекват світу (дійсності). – Львів, 2000, с. 227.
11. *Гайдеппер, Мартін / Возняк Тарас.* *Тексти та переклади.* – Харків, 1998, с. 350, 315.
12. *Сепир Е.* Положение лингвистики как науки // *Звегинцев В.А.* *История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях.* – М., 1964, т.1, с. 37.
13. *Кононенко І.В.* Національно-мовна картина світу: зіставний аспект (на матеріалі української та російської мови) // *Мовознавство.* – 1996, № 6, с. 39.
14. *Літературознавчий словник-довідник.* – К., 1997, с. 456.
15. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / *Отв. ред. Б. А. Серебрянников.* – М., 1988, с. 175–177.
16. *Кононенко І. В.* Там само, с. 45; *Білецький А. О.* Про мову і мовознавство. – К., 1997; *Кочерган М. П.* *Загальне мовознавство.* – К., 1999.
17. *Федик Ольга.* Мова як духовний адекват світу (дійсності). – Львів, 2000, с. 74–75.
18. *Возняк Тарас.* Спроба формального підходу до опису семантичного простору мови // *Тексти та переклади.* – Харків, 1998, с. 13; *Гадамер, Ганс Г'єорг.* Про вклад нації у пошук істини. – Там само, с. 391.
19. *Чехович К.* Думки О.Потебні про національність. – Львів, 1931.
20. *Франко Іван.* Поза межами можливого // *Націоналізм. Антологія.* – К., 2000, с. 171.
21. *Забужко Оксана.* Репортаж із 2000-го року. – К., 2001, с. 78.
22. *Лісовий Василь.* Що таке національна (українська) ідея? // *Націоналізм.* – Київ, 2000, с. 625.
23. *Міхновський Микола.* Націоналізм – всесвітня сила // *Націоналізм.* – Київ, 2000, с. 159.
24. *Мовчан Павло.* Мова – явище космічне. – Київ, 1994, с. 157.
25. *Тимошевський О.* Мова і національність. – Чернівці, 1912, с. 13.
26. *Погрібний Анатолій.* Якби ми вчилися так, як треба... Розмови про наболіле. – К., 1999, с. 33.